

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ
ДАВЛАТ**

ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

**Тарих факультет “Миллий ғоя , маънавият асослари ва ҳуқуқ
таълими” йўналиши**

202-гурӯҳ талабаси Хашимова Камиланинг

REFERAT

**МАВЗУ: МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗНИНГ ТАКОМИЛ
БОСҚИЧЛАРИ**

Илмий раҳбар:_____Турсунов Ф.

Кафедра мудири_____ М.Собирова

Тошкент-2014

РЕЖА:

КИРИШ.

- 1. Миллий маънавият тарихий ҳодиса сифатида.**
- 2. Башарият тарихи ва маънавият. Миллий маънавиятимизнинг теран томирлари.**
- 3. Миллий маънавиятимиз тарихий такомилени даврлаштириш муаммолари. Миллий маънавиятимиз тарихини ўрганишда манбаалар аҳволи.**
- 4. Исломгача миллий маънавиятимизнинг шаклланиш босқичлари.**
- 5. Ибтидоий жамоадавида илк маънавият унсурларининг шаклланиши.**

ХУЛОСА

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

КИРИШ.

Мавзунинг долзарблиги. Ҳар бир шахс, ҳар бир ижтимоий гуруҳ ёки тоифа, ҳар бир элат, миллат ва минтақа халқларининг ўзига хос маънавий олами мавжуд. Ушбу маънавий оламлар доимо бир хил сақланмайди, замон ва маконда ўзгариб, гоҳ камолот сари юксалиб, гоҳ қашшоқлашиб туради. Лекин **маънавият** ҳодисасини тадқиқ этиш осон иш эмас, бу ҳозирги кунда ушбу илмни ривожлантиришга уринишлар ўта қийинчилик билан самара бераётганида ҳам сезилмоқда. Масалан, Ўзбекистонда барча олий ўқув юртларида “Маънавият асослари” махсус фан сифа-тида 1997 йилдан ўқитила бошлаган бўлса, шундан бери бу мавзуда қатор тадқиқотлар, ўқув қўлланмалари, маъруза матнлари тайёрланди ва нашр этилди. Уларнинг ҳар бири фан ривожига озми-кўпми муайян ҳисса қўшганлигини инкор этмаган ҳолда, тан олиш керакки, **маънавият** ҳодисасининг моҳиятини теран очиб берувчи, соҳанинг кўпчилики ходимларини ҳар жиҳатдан қониқтира олган таърифлар ҳануз кенг истеъмолга кирмади. Бунинг турли сабаблари бор. Аммо, бизнинг назаримизда, энг биринчи сабаб шу кунгача **миллат маънавиятини шакллантирадиган асосий мезонлар** бирор китобда аниқ белгилаб олинмаганида эди. Айнишу вазифа Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг **“Юксак маънавият – енгилмас куч”** асарида биринчи марта аниқ ва мукаммал амалга оширилди.

Дарҳақиқат, ҳар бир инсоннинг маънавий дунёси ўзига хос ҳудудсиз бир олам. Аммо ҳар бир инсон муайян бир жамиятда, муайян бир инсонлар жамоаси ичида яшайди, муайян бир миллатга мансуб бўлади. Табиийки, ҳар бир алоҳида инсон ўсиб-улғаяр экан, унга атроф-муҳитида яшаётган инсонларнинг таъсири бўлади. Инсоннинг маънавий камолоти айтиш мумкин муҳитнинг таъсиридан бош-ланади. Ҳар бир шахс, ўзи буни чуқур идрок қиладими, йўқми, қатъи назар, бирор элат ё миллатга мансуб бўлмай иложи йўқ, ҳеч бир инсон элдан буткул ажралиб яшамайди. Президентнинг ғоятда ҳикматли ибораси билан айтганда, ҳар бир инсон *“ўзини халқининг бир*

зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади”¹. Бунинг маъноси, **шахс маънавияти** воқеликда миллат маънавиятидан айру, ундан ташқарида бўлмайди. Шундай экан, миллат маънавияти ҳақида муайян тасаввурга эга бўлмай туриб, алоҳида шахс маънавиятини ҳам ўрганиш имкондан ташқари. Агарчи, тарихан ва назарий жиҳатдан **миллат маънавияти**, том маънода олганда, ушбу миллатга қайсидир бир тарзда алоқадор ҳисобланувчи ўтмиш, бугун ва келажакдаги барча шахслар маънавиятининг мажмуидан иборат бўлса-да, воқеликда ҳар бир шахс маънавияти **миллат маънавияти**дан озиқланади, унинг асосида камол топади.

Курс ишининг мақсади. Агар бир миллат вакили ўз аجدодларининг маънавий меросидан буткул бебаҳра қолган бўлса ва муайян шароитда тўлиқ бошқа миллат маданияти руҳида тарбия олса, уни энди ўз миллатининг тўлақонли вакили дейиш қийин. Аммо энг ёмон ҳолат Шўролар даврида юз берди. Бу даврда сунъий бирлаштирилган улкан бир ҳудуднинг барча аҳолиси, миллатидан қатъи назар, кучли ва ҳар тарафлама тазийқ остида муайян мақсадларда махсус ишлаб чиқилган ёлғон мафкура руҳида мажбурий “тарбия” қилинди. Бу зуғумга барча ҳам бирдай бўй бергани йўқ, аммо афсус билан эътироф қилишга тўғри келадики, бундай ваҳшиёна ва маккорона “таълим-тарбия” тизими жуда кўп инсонлар онгида оғир асоратлар қолдирди. Энг ачинарлиси, бугунги аксарият ижтимоий-гуманитар соҳага мансуб зиёлиларимиз бундай мафкуравий тазийқдан энг кўп зиён кўрдилар. Мустақиллик туфайли биз бугун энди ушбу нохуш асоратларни онгимиздан бартараф қилишнинг қулай имкониятларини қўлга киритдик. Аммо бор имкониятдан унумли фойдаланиш учун ҳам инсон ўз ҳолатига тўғри баҳо бера билмоғи, ўз устида жиддий меҳнат қилишга ҳавсала қилмоғи керак бўлади.

¹ Ислон Каримов. Асарлар. 1-жилд, б. 81

Курс ишининг вазифалари. Курс ишининг вазифалариқуйидагилардан иборат: 1. Миллий маънавият тарихий ходиса сифатида талқин этиш.

2. Башарият тарихи ва маънавият. Миллий маънавиятимизнинг теран томирларини ёритиш.

3. Миллий маънавиятимиз тарихий такомилени даврлаштириш муаммолари. Миллий маънавиятимиз тарихини ўрганишда манбаалар аҳволини ўрганиш.

4. Исломгача миллий маънавиятимизнинг шаклланиш босқичларини қиёслаш.

5. Ибтидоий жамоадаврида илк маънавият унсурларининг шаклланишининг моҳиятини аниқлаш.

1. Миллий маънавият тарихий ҳодиса сифатида.

Халқ маънавиятини, миллат маънавиятини сунъий равишда, қандайдир ўйлаб топилган ақидаларга, догмаларга таяниб, юзага келтириб ҳам, кескин ўзгартириб ҳам бўлмайди. Чунки маънавият тушунчасининг мазмуни бир кунда, бир йилда, ҳатто бир асрда шаклланадиган нарса эмас, у ҳар бир халқнинг жуда узоқ тарихи қаъридан озиқ олиб, теранлик касб этиб келади.

Бугунги кунда миллий маънавиятимиз тадқиқотчисига осон эмас, у энди шўролар даври файласуфларидан фарқли ўлароқ, ўз мулоҳазаларини мавжуд догмалар қолипида, мавҳум мантикий мулоҳазалар тарзида эмас, балки миллатнинг маънавий меросига, бу соҳада минг йиллар давомида аجدодлар эришган бекиёс ютуқларга асосланган ҳолда олиб бориши талаб этилади, яъни маънавиятга оид фанлар, маълум маънода, **тарихий-назарий фанлар** бўлиб, уларнинг теранлиги ва кўлами аجدодларимизнинг минг йиллар давомида тўплаган яхлит тарихий-маънавий тажрибаси билан белгиланади, шу билан бирга халқ донишмандлигининг турли суратларда зуҳур этиши ҳам ундаги назарий хулосаларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб, миллий маънавият, аввало, **тарихий ҳодиса**дир. Ўрта Осиё халқлари тарихининг ибтидоси асрлар қаърига сингиб кетган бўлиб, улар босиб ўтган неча минг йиллик маънавий камолот пиллапояларини аниқлаш бугун учун муҳим муаммодир. Биз бугунги кунда миллий маънавиятимиз назариясини яратиш учун аввало унинг тарихий такомилени батафсил кўздан кечириб чиқишимиз керак бўлади. Айни шу масала билан шуғулланувчи фан “Маънавиятнинг ривожланиш тарихи” бўлиб, унинг асосий мавзу доираси - мустақил Ўзбекистон учун энг долзарб муаммолардан бири бўлган миллий маънавиятимизнинг такомил тарихи, асосий қадриятлари, шаклланиш йўллари хусусидаги миллий маънавий

меросимиз анъаналарига таянувчи назарий хулосалар ва қарашлар тизимидан иборат.

Аммо миллий маънавият тарихи билан сиёсий, ижтимоий, ҳатто маданий ҳаёт тарихи орасида муҳим фарқли жиҳатлар мавжуд. Аввало миллий маънавият тарихи миллатнинг маънавий такомил жараёни билан боғлиқ. Унда баъзан асрлар кунларга, ва аксинча, кунлар асрларга тенг бўлиши мумкин. Миллатнинг маънавий камолоти замонда, яъни унинг бутун тарихи давомида юз беради, аммо у баъзан шиддат билан юксалиб борса, баъзан эса маълум даражада таназзулга юз тутиши ҳам мумкин. Бир нарсга аёнки, тарих ҳодисалари, шахслар, воқеалар ўтиб кетади, моддий маданият унсурлари емирилади, маънавият эса юксалиб, бойиб, тобора кенгроқ кўлам ва теранроқ мазмун касб этиб бораверади. Миллатнинг аксарияти маънавий таназзулга юз тутган фожеий шароитларда ҳам миллий маънавият йўқолмайди, кўлам ва мазмунда ўзи етишган камолот босқичини йўқотмайди. Чунки бунинг учун аجدодлар яратган барча маънавий меросни маҳв этиш, инсонлар хотирасини, ҳатто ирсий хотирани ҳам барбод қилиш керак. Ундай кундан Аллоҳ ўзи асрасин!

Демак, миллий маънавият ҳодисаси ҳам тарихий (ўтмиш тарих жараёнида юз бериб борган), ҳам бугунги кунда мавжудлигини сақлаб турган кўп ўлчамли воқелик бўлиб, Алберт Эйнштейн кашф этган тўрт ўлчамли(замон ва маконда бир пайтда мавжуд бўлган) воқе олам ушбу маънавий олам бўлса ажаб эмас. Балки маънавий олам ўлчамлари чексиз бўлиб, тўрт ўлчамли қолипга ҳам сиғмас.

2. Башарият тарихи ва маънавият. Миллий маънавиятимизнинг теран томирлари.

«Миллий маънавият десак, миллий биқиқликка йўл қўямиз, умуминсоний маънавият ҳақида фикр юритиш керак», деган гапни на маънавият нималигини, на миллийлик ва умуминсонийлик орасидаги нисбат қандай бўлишини тўғри тасаввур эта олмайдиган, илмий саводи чала одамларгина айтиши мумкин. Бир инсонга ўз миллий маънавиятини тугал англаб етиш учун ҳам, Аллоҳ юз йил умр берса, камлик қилади. Ҳиндистон маданиятидан бир чимдим, Европа илмидан икки жумла, ислом дунёси маънавий меросидан икки чўқим олиб, «жаҳоншумул» маънавият назариясига даъво қилгандан кўра, ўзбек юртида яшаб ўтган буюк алломалар ижодини имкон даражасида изчил ўрганиб, шу билимлар асосида миллий маънавият ҳақида фикр юритган афзал эмасми? Биз «маънавият нима?» деган саволга немис ёхуд инглиз, рус ёки поляк, ҳинд ёки япон қандай жавоб бериши мумкинлигини башорат қила олмаймиз. Умр бўйи ўз миллий маънавиятини, узоқ асрлар давомида ўз миллати мансуб бўлган минтақа маданияти вакиллари ижодини асл манбалардан ўрганиб келган одам ҳам миллий маънавиятимизни мукамал англаб етдим, деб даъво қилишга хижолат бўлади. Бу иш аслида кўпчиликнинг иши. Миллат маънавияти учун бутун миллат қайғуриши керак.

Жаҳон маданияти - турли ўлка ва минтақаларнинг ўзига хос маданиятлари мажмуидан иборат бўлиб, мавҳум бир шаклдаги умуминсоний маданият ҳаётда асли мавжуд эмас. Инсоният тарихий тараққиёти жараёнида аввал муайян кичик жамоалар доирасида шаклланган маданият унсурлари бора-бора кенгроқ миқёс касб этиб, турли элат ва миллатлар, минтақалар маданияти даражасига кўтарилиб борди ва ниҳоят Янги даврга келиб яхлит бир воқелик сифатида идрок этила бошлади.

Парижда, ЮНЕСКО ижроия кенгашида сўзлаган нутқида Президент Ислом Каримов айтганидек: “ватанимиз асрлар мобайнида жаҳон

цивилизациясининг бешикларидан бири ҳисобланган”². Аммо юртимизда 70 йил ҳукмронлик қилган собиқ тоталитар тузум маккорлик билан ўз асоратига олган халқларнинг буюк ўтмишини авлодлар хотирасидан ўчирмай туриб манфур мақсадларига ета олмаслигини яхши билар эди. Шу сабабли тинимсиз кураш ғоясини ҳаёт маъноси деб эълон қилган “доҳийлар”нинг содиқ шогирд ва издошлари нафақат тирик “душманлар” билан курашдилар, балки миллатларнинг ўтмиш маънавий мероси билан ҳам тинимсиз “жанг” қилдилар. “Дин - афюн”, диний илм пешволари, тасаввуф уламолари “ашаддий реакционер”, барча ўтмишдаги ҳукмдорлар - конхўр, боскинчи (фақат айрим рус подшоҳлари бундан истисно этилди), ўтмиш алломалар - дунёқараши чекланган, шоирлар - маддоҳ ва ҳоказо даъволар қилинди. Бундай қора тамғалар қарамлик асоратига тушган барча халқларнинг бой маънавий меросига босиб чиқилди. Ҳатто уйидан эски араб ёзувида китоб топилган одамлар давлатга қарши жиноятда айбланган даврлар бўлди.

Мустақиллик туфайли бизнинг маънавий қадриятларимиз, ўтмиш аجدодларимиз қолдирган мерос, ўзининг бутун мукамаллигида, қайчиланмасдан, “прогрессив-реакцион” аталмиш зўраки қолипларга тикиштирилмасдан тиклана бошлади. Қуръони карим, ҳадиси шарифлар биринчи марта ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилди, Носириддин Рабғузӣ, Аҳмад Яссавий, Убайдий, Муҳаммад Раҳимхон Фируз, Бурхониддин Марғиноний, Абу Мансур Мотуридӣ, Бехбудӣ, Фитрат, Чўлпон ва бошқа “совет даврида” ҳатто номларини эслаш ман қилинган алломаларимизнинг асарлари бирин-кетин нашр этилиб, чанқоқ китобхонлар қўлига етиб кела бошлади. Давлат тили ҳақидаги қонун қабул қилинди. Тасаввуф пирлари - Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳовуддин Нақшбанд юбилейлари миллатимизнинг руҳида покланиш туйғуларини уйғотди. Пойтахтимизнинг қоқ марказида соҳибқирон бобомиз

² Ислом Каримов. Асарлар. 4-жилд, б. 332

Амир Темурнинг улуғвор мужассамаси ўрнатилиши ўзбек халқининг ҳар бир фарзанди руҳида ҳақли ифтихор ҳисларидан ўчмас ёғду пайдо қилди. XX аср бошларида миллатни маърифат, адолат, ҳуррият сари етаклаган жаҳид алломаларимиз халқ дилидан яна муносиб ўрин ола бошлади. “Босмачи” дея ёппа қораланган миллий озодлик ҳаракати иштирокчилари ўз кадрларига лойиқ Совет даврида бизда, биринчи навбатда, фалсафа, қолаверса, бошқа барча инсон ва жамиятга оид фанлар ҳам Европа маданияти анъаналари асосида, унинг ҳам асосан бир йўналиш - марксистик материализм йўналиши билан боғлиқ ҳолда шаклланди. Ҳатто ўз маънавий меросимизни ҳам бегона қолипларга мослаб ўрганишга уриндик. Шундай экан, бугунги кунда миллий маънавиятимизни назарий асосда жиддий ўрганишга киришишимиз бежиз эмас. Ўзбек халқининг маданияти, маънавияти ҳеч қачон **жаҳон маданияти**, маънавиятидан тамомила айру, алоҳида бир йўлдан ривожланган эмас. Ҳамиша бошқа халқлар маънавий бойлигини ижодий ўзлаштириб, ўзи ҳам жаҳон маданиятини бойитиб борган. Шу билан бирга миллатимизнинг ўз мустақил маънавий кийёфаси мавжуд, у асрлар, балки минг йиллар давомида шаклланган, у **умуминсоний қадриятларга** ёт эмас, аммо Борлиқнинг олий ҳақиқатига нисбатан ўз талқинлари, ўз ёндошуви, ўз тушунчаларига эга. Ижтимоий соҳада асл ҳақиқатни англаб етиш табиий ва аниқ(математик) фанларга нисбатан бир неча баробар мушкулроқдир. Чунки ижтимоий соҳадаги тушунчалар тарихан шаклланади. Уларни англаб етиш учун миллат тарихини, унинг маданий меросини чуқур ўрганиш керак. Европа мамлакатлари бошидан кечирган давлатчилик тарихини ўрганиш асосида Осиёдаги ушбу соҳа муаммоларини англаб етиш мумкин деб ўйлаган одам қаттиқ янглишади. Марксчилар бутун инсоният тарихий такомилига татбиқ этмоқчи бўлган формацион назария ҳам айни шу сабабдан ўзини оқламади.

***Умуминсоний қадриятлар** - уларни бирор-бир алоҳида халқ яратмайдиган, аслида дастлаб ҳар бир миллат маънавий қадриятлари ўзига хос тизим*

шаклида намоён бўлади, кейинроқ ҳар бир халқ, ҳар бир элат ўз тарихий тажрибаси давомида аста-секин шакллантириб борган бундай тизимлар турли элат ва миллатларнинг ўзаро муносабатлари туфайли бир-бирини тушуниш, барча халқлар учун умумий бўлган жиҳатларни тадрижий англаб бориш жараёнида аста-секин умуминсоний моҳият касб этиб боради. Зотан, миллий маънавиятимиз замирини бизни ўзгалардан ажратиб турувчи моҳи-ятлар эмас, балки бирлаштирувчи омиллар ташкил этади.

Ҳар бир миллат, ҳар бир халқ ўз ҳаёт тарзини, келажагини аجدодларининг тарихий тажрибаси асосига қуради, ҳеч бир халқ бегона қолиплар, бегона андозалар асосида эмин-эркин яшаб, тараққий эта олмайди. “Одамзод бировнинг бўйига қараб ўзига тўн бичмайди”, дейди Юртбошимиз³. Ҳар бир хонадоннинг ўз тартиб-қоидалари бўлганидек, ҳар бир юрт ҳаётини ташкил этишнинг ҳам ўз андоза-ўлчовлари, қонун-қоидалари бўлади. Улар ўша юртнинг табиий-жуғрофий шарт-шароити, тарихий тажрибаси, миллий феъл-атвори билан боғлиқ тарзда шаклланади.

Мавҳум бир шаклдаги умуминсоний маданият, умуминсоний маънавият ҳаётда асли мавжуд эмас, жаҳон маданияти турли ўлка ва минтақаларнинг ўзига хос маданиятлари мажмуидан иборат. Қандай миллат, қандай халқ бўлмасин, барибир, уни муайян инсонлар ташкил этади. Инсонларнинг ҳар бири ўз қиёфаси, ўз феъл-атвори, фикр-андишалари, ўз ҳаёт йўли ва орзу-ниятларига эга. Аммо уларнинг барчаси Аллоҳ яратган маҳлуқотнинг бир тоифаси - бани одамга мансуб бўлгани туфайли уларнинг барчаси учун умумий бўлган муайян қадриятлар мажмуи ҳам мавжуддир. Бу қадриятлар ҳар бир миллат, ҳар бир инсон учун алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг кўр-кўрона инкор этилиши, тан олинмаслиги бутун башарият учун ҳалокатли бўлиши мумкинлигини жаҳон тарихи тажрибаси кўп марта исботлаган.

³ Ислам Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 12

Минг йиллар давомида ер юзидаги турли минтақаларда яшаган халқларнинг ўзаро сиёсий, маданий, ижтимоий алоқалари ҳозирдагидек яқин бўлган эмас. Асрлар мобайнида ер юзида турли маданий минтақалар шаклланган. Европа халқларининг умумминтақа маданияти, жануби-шарқий Осиё халқлари минтақа маданияти, Ҳиндистон яримороли ва унга қўшни ҳудудларда яратилган умумий маданият ва бошқа бир қатор минтақалар маданияти - буларнинг ҳар бири ўзгасидан фарқ қилувчи қатор диний эътиқод, фалсафий мактаблар, санъат ва адабиёт, урф-одат ва анъаналарнинг ўзига хос уйғун бир тизимларини вужудга келтирган-ки, аҳли башарнинг бундай бебаҳо мулкани, маънавий хазиналарини бефарқлик билан бир-бирига қориштириб юборишимиз мутлақо ижобий натижалар бермайди.

Ҳеч қачон бир инсон ҳақиқатнинг тагига етган эмас. Чунки Борлиқ ҳақиқати – чексиз. Уни англаб етиш учун, биринчидан, шу кунгача инсоният эришган барча ютуқларни ўзлаштириш лозим бўлади. Аммо бутун инсоният яратиб қолдирган илмий меросни мукаммал ўзлаштириш бир киши учунгина эмас, ҳатто каттароқ илмий жамоалар учун ҳам оғирлик қилади. Иккинчидан, барча инсониятнинг етишган билимлари ҳам Борлиқ ҳақиқати олдида уммондан томчидек эмас. Шундай экан, воқеъ дунё ҳақидаги тасаввурларимизни қандай шакллантирганимиз мақсадга мувофиқроқ?

Умуминсоний маънавият бўлмайди, умуминсоний қадриятлар эса ҳар бир миллат маънавиятида ўзига хос ва махсус тизим шаклида намоён бўлади. Чунки миллий маънавият тарихий ҳодиса, ўзбекнинг маънавий тақомили немис ёки хитой халқи бошидан кечирган тарихий жараёнлардан буткул фарқ қилувчи сиёсий-маданий макон ва замонда юз берган. Ҳар бир халқ моҳиятан умуминсоний бўлган қадриятларни тамомила ўзига хос шаклу шамойилда ифода этишининг сири шу ерда.

Турли миллатлар маънавиятининг ўзига хослиги камалакдаги турли ранглар товланишига монанд бўлиб, улар бир-бирини тўлдиради, бойитади, аммо инкор этмайди, бир сўз билан айтганда, маънавият элларни зидлаштирмайди. Бутун дунё халқлари бир-бирини тушуниб яшашга интилмоғи лозим. Душманлик, ғайр кўзи билан қараш эмас, меҳр башариятни бирлаштиради. Бу улуғ ҳақиқатни бизнинг аجدодларимиз аллақачон англаб етганлар. Аммо ўзгани тушуниш учун, ўзгага меҳр кўзи билан боқиш учун, аввало, инсон ўзлигини англаб етмоғи керак. Ўзлигини англамаган зот ҳеч қачон ўзгани тушунмайди, уни холис қабул қилмайди.

Маънавият доимо миллий бўлади, шу билан бирга унда умуминсоний кадриятларга зид нарса ҳам бўлмайди, чунки ҳар бир миллатнинг мустақил маънавий дунёси, маънавий қиёфаси бир пайтнинг ўзида ички моҳиятига, ўзак томирларига кўра, ўзга халқлар маънавияти билан умумий жиҳатларга, бутун башариятни бирлаштириб турувчи муштарак унсурларга эга бўлади. Маънавиятнинг таърифини миллат маънавиятига татбиқ этадиган бўлсак, уни **миллат руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик**, деб аташ жоиздир. Шундай экан, **айни миллатимизни ўзга миллатлардан ажратиб турувчи моҳиятлар эмас, балки бирлаштирувчи омиллар миллий маънавият замирини ташкил этади.** Фақат буни жўн тушуниш ҳам, жўнлаштириб талқин этиш ҳам —хато. Маънавиятимиздаги энг умуминсоний ғоялар ҳам ниҳоятда миллий бир тарзда ўзлигини намоён қилади, улар бошқа миллат маънавияти унсурларидан нусха кўчириш шаклида намоён бўлмайди.

Миллий маънавиятимиз анъаналари меъёр қонунига таянади. Мураккаб воқеликнинг турли жиҳатлари аро мутаносиблик, уйғунлик бўлишигина инсоният тараққиёти учун, ҳаёт мукамаллиги учун асосий шарт эканлигини улуғ алломаларимиз ўз давридаёқ англаб етганлар ва ўз асарларида ифодаб берганлар.

Бугун мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Президенти жаҳон тажрибаси ва миллий анъаналаримизга таянган ҳолда мутлақо янги модел яратмоқда ва у амалий ҳаётга татбиқ этилиб, шу кунгача ўзини оқлаб келмоқда. Унинг асосида мустақил давлатчилигимиз, иқтисодимиз, маънавий қадриятларимиз ривожланиб ва тараққий топиб бормоқда. Демак, бизнинг ижтимоий соҳалардаги изланишларимиз айна шу умумметодологик асосга таянмоғи замон ва макон руҳининг тақозосидир.

3. Миллий маънавиятимиз тарихий такомилени даврлаштириш муаммолари. Миллий маънавиятимиз тарихини ўрганишда манбаалар аҳволи.

Миллий маънавиятимизнинг тарихий такомил жараёни ўта мураккаб ҳодиса бўлиб, уни чуқур ва ҳартарафлама тадқиқ этиш учун бирнеча авлод жиддий тер тўкиши керак бўлади. Бизнинг ушбу қисқа курсдан мақсадимиз эса ҳадд-ул-имкон бу йўлдаги дастлабки уриниш бўлиб, фақат миллий маънавиятимизнинг тарихий такомил жараёнига енгил бир назар ташлаб ўтиш ҳаракати сифатида баҳолаш мумкин. Албатта, барча асосий жиҳатларни қамраб олиш қийин. Масалан, халқ оғзаки ижоди деб аталувчи беҳудуд маънавият уммони ҳақида, кўчманчилик маданиятида акс этган маънавият унсурлари ҳақида махсус тўхталиш имконини топмадик. Урф-одатларимиз, маросимларимиз маънавиятининг тарихий такомил ҳақида ҳам махсус тадқиқотлар лозим. Биз асосан ёзма меросга таяндик, аммо шу ҳам тўлиқ қамровда эмас. Албатта, қўлимиздан келганича, ақлимиз етганича ҳаракат қилдик.

Инсоният тарихий такомил ҳозирги Европа илмида 4 асосий даврга ажратилади:

1. Ибтидоий жамоа. 2. Қадимги дунё. 3. Ўрта асрлар. 4. Янги давр.

Аммо қадимшунослар (археолог ва палеонтологлар) масалага биров ўзгача қарайдилар. Улар 1) **тош асри**, 2) **бронза асри**, 3) **темир асри**, деб ибтидоий жамоа ва қадимги дунёни уч босқичга бўлиб ўрганадилар.

Юқорида ҳам айтиб ўтилганидек, ҳар бир халқ маънавиятининг ривожланиш тарихи турли сабабларга кўра ўзига хос қонуниятларга эга бўлади. Бундан ташқари маънавиятимизнинг тарихий такомил жараёни сиёсий тарихдан ҳам, иқтисодий муносабатларнинг ривожланиш босқичларидан ҳам, маданият тарихидан ҳам муайян даражада фарқ қилади. Бугунги кун жаҳон илмининг тажрибаси кўрсатиб турибдики, аввало, яхлит тарихий-маънавий жараённинг ҳар қандай таснифи шартли ва

нотўлиқ бўлиши ўз-ўзидан маълум. Аммо, барибир, бу борада қандайдир ўзак томирлар, асосий бўғинлар ажратиб олинмаса, умуман илмий мулоҳаза юритиб бўлмайди.

Миллий маънавиятимизнинг тарихий такомили ўлкамиз халқлари маданий тараққиёт жараёни билан бевосита боғлиқ ва ушбу саҳнда юз берувчи ҳодисадир. Фақат маданий тараққиёт ўта мураккаб тарихий ҳодисалар мажмуини ташкил этса, миллатнинг маънавий камолоти бугунги кунгача ўз долзарблигини сақлаб келаётган асосий ўзак унсурларга таянган ҳолда белгиланади. Шу сабабли миллий маънавиятимизнинг неча минг йиллик такомилини бирқатор мавжуд аломатларга кўра дастлабки тарзда уч асосий даврга ажратиб кўздан кечиришни мақбул билдик:

1.Исломгача миллий маънавиятимизнинг шаклланиши.

2.Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимиз такомили.

3. Янги даврда жаҳон маданияти ва миллий маънавиятимиз нисбати.

Бу даврлар ўз ичига олган муддатларига кўра ўзаро асло тенг эмас. Биринчи давр неча минг йилни қамраса, иккинчи давр 8-9 асрни ўз ичига олади, учинчи давр эса бизнинг ўлкамиз - Туркистон учун 5 аср чамаси давом этиб, охирги 200 йили кўпроқ фожиаларга тўлиқ бўлди.

Ушбу даврлаштиришнинг асосида кўпроқ ташқи белгилар ётади. Уларнинг энг муҳими манбалар аҳволи билан боғлиқ. Исломгача маънавиятимиз такомили ҳақидаги энг муҳим манбалар ўлкамизнинг бугунги миллий ҳудудларидан ташқарида топилган бўлиб, асл матнларнинг яхлит ва нисбатан мукаммаллари «Авесто» китоби ва туркий тошбитиклардир. Иккинчи қисми билвосита маълумотлар бўлиб, қадим Шумер, Бобил ва Ашшур, қадимги Миср ва Юнон, Ҳинд ва Хитой манбаларида, Эрон шоҳаншоҳларидан қолган тошбитикларда акс этгандир. Учинчи гуруҳ манбалар археологик ёдгорликлар бўлиб, улар бевосита

юртимиз ҳудудидан ёки атроф-минтақадан топилган моддий ашёлар ва иншоотлар билан боғлиқ. Тўртинчи гуруҳ манбалар сўнгги даврларгача оғзаки анъана ҳолида етиб келган халқ адабиёти, урф-одат ва маросимлар, ўйинлар, байрамлар, хурофий ирим-сиримлар бўлиб, улар юзасидан узил-кесил хулосалар чиқариш, айниқса, мураккабдир.

Умуман, бундай турли гуруҳ манбалар ўзаро жиддий қиёсий таҳлилни талаб қилади ва охир-натижада ҳам кўпинча муайян даражада тахминий хулосалар чиқарилади. Исломгача маънавият ҳақидаги тасаввурларимиз, шу сабабларга кўра, барибир узил-кесил бўлиши қийин ва қанча қадим замонларга кириб борсак, шу қадар тарихий ҳақиқат ва афсоналар қоришиб, чатишиб кетади.

Ислом даври манбалари қадим даврга нисбатан беқиёс даражада бой ва ишончлироқдир. Ислом давридан бошлаб, айтиш мумкинки, масалага илмий ёндошув имкони жиддий тарзда ошади ва миллатнинг маънавий камолот босқичлари минтақа маданияти доирасида аниқ тарихийлик касб этади.

Учинчи давр бизга энг яқин бўлгани сабабли уни ўрганиш масалалари тадқиқотчиларнинг анча кенг доирасини қамраб олган, чунки манбалар асосан ўзбек, рус ва қисман бошқа қардош халқлар тилларида сақланганлигидан бу соҳада имкониятлар етарли. Мустақилликкача баъзи архивлар давлат сири ҳисобланиб, тадқиқотчилар назаридан пинҳон тутилган бўлса, бугун уларнинг эшиклари очилди ва табиийки, матбуотимиздаги энг кўп нашрлар ушбу Янги давр маънавияти муаммоларига алоқадор бўлмоқда.

4. Исломгача миллий маънавиятимизнинг шаклланиш босқичлари.

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони биринчи қисмида Чин ҳоконининг ўғли Фарҳод тилсимланган кўзгу сирини билиш қасдида Юнон юртига сафарга чиқади. Бу йўлда у аввал даҳшатли аждаҳони, сўнг зардуштий динидаги ёвузлик руҳи Ахриманни ва ниҳоят темиртанли тилсимни енгиб ўтиб, донишманд Сукрот суҳбатига етишади. Сукрот энг баланд тоғ бағридаги ғордан жой олган эди. Навоий шуларни алоҳида таъкидлаб дейди:

Бу уч манзилдан ўтқарганга маҳмил

Дейилган тоғ эрур тўртинчи манзил.⁴

Демак, Фарҳод Сукротга етишгунча **уч манзилни** босиб ўтганлиги маълум бўлмоқда. Навоийнинг мажозий тасвирида **биринчи манзилдаги аждаҳони** - ибтидоий тош асри маънавиятида инсон табиатидаги ёввойилик тимсоли, **иккинчи манзилдаги Ахриманни** - бронза даври «Авесто» маданиятидаги асотир тафаккурга хос хурофотлар тимсоли, **учинчи манзилдаги темир одамни** - ўз номи билан **темир даври** - ҳарбий демократияга асосланган улкан империялар даврида олиб борилган аёвсиз қирғин урушлар ва шафқатсизлик тимсоли деб талқин қилиш мумкин. Шаҳзода Фарҳод тимсолида буюк турк элати аста-секин ўзининг ичидаги душманлари - ёввойилик, хурофот, шафқатсизлик хислатларини бир-бир енгиб ўтиб, маънавий камолот босқичларидан донишмандлик сари кўтарилиб борди. Булар - бадий адабиётдаги мажозий тимсоллар талқини. Аммо воқе ҳаётда ҳам **миллатимизнинг маънавий тақомили** деярли шундай изчилликда ривож олган деб тасаввур қилсак, ҳақиқатдан узоқ бўлмайди.

Маълумки, инсон жамоа бўлиб яшайди. Ислом минтақа маданиятининг буюк назариётчиларидан, XIV асрнинг йирик файласуф-

4 Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 8-жилд. Т.-«Фан»- 1991, б. 125

тарихчиси ва сиёсатшуноси, Амир Темурга замондош ва суҳбатдош бўлган Ибн Халдун (1332-1406) инсон жамоаларини икки тоифа ёки босқичга ажратади. Биринчиси - **ибтидий жамоа**, яъни уруғ ва қабила жамоаси бўлиб, бунда инсонларнинг бир жамоага уюшуви қон-қардошлик муносабатларига асосланган бўлади. Бу даврда аксарият инсонлар ўзлигини фақат ўз жамоаси, нари борса, қабила ва элати миқёсида англаб етган. Шу сабабли ўзи билан наслий қон-қариндошлик муносабатларида бўлмаган ёхуд шунга тенг битимлар ҳосил қилмаган бегона жамоа, уруғ ва элат вакилини нафақат қабиладошлари билан тенг санамаган, балки унинг инсон даражасидаги қадрини ҳам идрок этмаган. Қадим жоҳилия арабларининг ҳаётидан хабар берувчи манбалар, масалан, "Айёми араб"да тасвирланган қабилалар орасидаги аёвсиз жангу жадаллар, ўзга қабила аъзолари мулкини торож қилиб, аёллари, болаларини қул-чўрига айлантириб, шунинг ҳисобидан қабиладошларига зиёфат беришлар одатий ҳол ҳисобланиб, яна бундай бедодликларнинг "қаҳрамонлик" сифатида шеърятда васф этилиши қаби ҳолатлар бунга далил бўла олади.

Маънавий камолотнинг юқорироқ босқичига кўтарилган инсонлар учун хос бўлган иккинчи босқичдаги жамоани алломаларимиз **"шаҳар жамоаси"** деб атаганлар. Асли бу тушунча фақат "шаҳар" эмас, "давлат" маъносини ҳам билдирган. Юнонларнинг "полис" сўзи бугун биз тушунган "шаҳар"ни эмас, Афина, Спарта қаби **шаҳар-давлат**ларни англатганлигини дунё тарихидан биламиз. Инсонлар жамиятида илк давлатнинг пайдо бўлиши асл ибтидода шаҳарлар шаклланиши билан боғлиқ. Шу сабабли юнонлардаги "полис" (шаҳар) сўзидан Европа минтақасида "политика" (сиёсат, яъни инсонлар аро муомала тартиб-қоидалари) тушунчаси шаклланган бўлса, ислом дунёсида арабча "мадина" (шаҳар) сўзидан "маданият" тушунчаси шаклланди. Бу тушунчалар келиб чиқиш моҳиятига кўра туташ эканлиги шундан ҳам маълум.

Илк шаҳарларда уруғ ўрнига маҳалла, қабила ўрнига элат шакллана бошлади. Аммо ибтидоий жамоадан ўсиб чиққани сабабли, унда қабилачилик даврининг кўп хурофотлари сақланиб қолган эди. Масалан, ўзларини юксак маданият эгаси деб билган қадим юнонлар ўзга халқларга паст назар билан қараб, асло уларни ўз миллатдошлари даражасида кўрмас эдилар. Уларни ўлдириш, ерларини босиб олиш, мулкларини ўзлаштириш жиноят эмас, балки жасорат намунаси сифатида қабул қилинарди. Хатто қадим Юнон элининг энг улуғ алломаси Аристотель ҳам барча ҳуқуқ ва имтиёзларни фақат ўз халқига - юнонларга лозим кўрган, дунёдаги ўзга элат вакилларига “варвар” (ёввойи) деб қараб, уларга фақат қулликни раво билган. Юнон демократияси худди шу дунёқарашга мувофиқ бўлиб, фақат озод эллинларга тааллуқли эди, қуллар бу демократиядан ташқари ҳисобланарди.

Шундай вазиятда енгилган қабила вакилини қатл этмай, қул сифатида сақлаб қолиш ғолиблар назарида балки мағлубга нисбатан ҳиммат кўрсатиш деб баҳолангандир. Қулдорлик тартиб-қоидалари илк империячилик даври маҳсули бўлиб, ибтидоий уруғ-жамоа асосида пайдо бўлган илк шаҳар-давлатлардан баъзиларининг ўзгалари устидан қудрат касб этиши билан боғлиқ. Бу даврда аҳли башар муайян даражада ривожланган маданият босқичига эришган бўлсада, аксарият халқлар онгида ҳануз **асотир тафаккур** ҳукмрон эди. *Асотир тафаккур - Борлиқ моҳиятини идрок этишга дастлабки уриниш бўлиб, ибтидоий жамоа, қисман қадимги дунё ва ўрта асрлар одамнинг фикрлаш тарзига хосдир. Бу даврларда аксарият инсонлар ғайб оламига оид нарсалар ва мавҳум тушунчаларни моддий воқелик ашёларидан ажратиб тасаввур қила олмайдилар, мушрикликнинг келиб чиқиш сабаби ҳам шунда.*

Асотир тафаккур Борлиқ моҳиятини идрок этишга дастлабки уриниш бўлиб, унда аксарият инсонлар мавҳум тушунчаларни моддий воқелик нарсаларидан ажратиб тасаввур қила олмайдилар. Мушрикликнинг

келиб чиқиши ҳам инсон онги ривожининг айна шу даражаси билан боғлиқ. Исломгача ҳукмрон бўлган **жоҳилия даври** деганда ҳам инсон онгининг асотир тафаккур даражасидаги ҳолати назарда тутилади.

Ибтидоий жамоа инсон ҳаётининг иқтисод, сиёсат, маънавият каби турли соҳаларини бир-биридан ажралмаган ҳолда тасаввур этган, ҳаётий таомил, ҳуқуқ ва ахлоқ, дин ва эътиқод бир-биридан алоҳида, мустақил ҳолда мавжуд бўлган эмас. Шундай шароитда сиёсий ҳукмронлик, иқтисодий мулкка эгалик, маънавий қудрат бир-бири билан чатишиб, бир соҳада қудратли бўлган инсон бошқа соҳаларни ҳам тасарруф этишга интилар эди. Сиёсий ҳукмронлик қўлида бўлган одам маънавий, иқтисодий соҳаларда ҳам ўз қудратини ёйишга ҳаракат қилар ёки иқтисодий қудрат - **мулк эгаси** сиёсий, маънавий соҳаларга ҳам даъво қила бошларди.

Империялар даврида қабилалар ва шаҳар-давлатлар аро ҳокимият учун курашлар авж олиб, унда ғолиб чиққан сулола атроф-воқеликни, табиат унсурларини ва моддий бойликларни қандай тасарруф этса, ўзга қабилла, уруғ, жамоа вакиллари бўлмиш инсонларни ҳам шундай тасарруф этишга уринди. Натижада «мулк» тушунчаси сиёсат йўналишига ҳам кириб келди, у нафақат ер-сув, ҳайвонот ва буюмларга, балки енгилган уруғ, қабилла, элат вакилларига нисбатан ҳам қўлланила бошланди. Юрт **мулк** аталди, ҳукмдор **малик** бўлди.

“**Авесто**” китоби мазмунида **асотир тафаккур** кенг миқёсда ўзлигини зоҳир этган. Жумладан, ҳукмдорлик ҳуқуқининг белгиланишида “фарр” (“Авесто” тилида “хварно”) принципи қонуний асос сифатида қабул қилинган. Унинг маъноси шуки, олий дунёвий ҳокимият сулоланинг бир вакилидан иккинчисига ўтишида муайян илоҳий белги содир бўлади, яъни муайян бир жонивор, қуш ёки ёғду шуъласи ҳукмдорликка танланган кишини ажратиб кўрсатади.

Халқимиз орасида тарқалган “фалончининг бошига бахт куши қўнипти” ибораси ушбу қадим анъананинг изларига ишора этади. “Фарр”

одатда ҳукмдор сулола вакиллари билан боғлиқ тасаввур этилган. Эрондаги Аҳмонийлар, Сосонийлар даврида ушбу принципга изчил риоя этилган.

Асотир (миф) – ибтидоий инсон онгида Борлиқ ҳақиқатининг хаёлий тимсоллар воситасида ифодаланиши. Ҳозирги замон одами асотирни афсона сифатида тушунади, аммо қадимги дунё одамлари асотирнинг Борлиқ ҳақиқатини ифодалашига шубҳа қилмаганлар. Масалан, қадимги юнонлар Зевс, Аполлон, Афродита каби турли санамларни Олимп тоғида абадий яшайди деб тасаввур қилганлар ва улар шарафига ибодатхоналар қуриб, қурбонликлар келтирганлар. Асотир ва бадиий асарнинг умумий томони Борлиқ ҳақиқатини тимсоллар воситасида англаш ва англашишга уриниш бўлиб, уларнинг ўзаро фарқ қилувчи томони - асотирни ўз даврининг одами ҳақиқат деб қабул қилган, санъат асарини эса инсонлар мутлақ ҳақиқат деб ўйламайди, балки ибрат мактаби сифатида тушунади. Олий илоҳий ҳукмдор номидан юртни бошқарувчи «фарр» эгаси – монарх (шоҳаншоҳ, қирол, халифа, султон, малик) статуси минтақада шундай пайдо бўлди. У мутлақ ҳукмдор бўлиб, фақат Тангри ҳукмларига итоат қиларди. Жоҳилия даврида “фарр” соҳибининг ҳукми мутлақ бўлиб, унга ҳеч ким эътироз билдиришга ҳаққи бўлмаган. “Халқ ҳукми”, ”халқ иродаси” деган тушунчалар у давр учун буткул нотаниш эди. Демак, жоҳилия даврида барча инсонлар тенг қадр топган эмас эди.

Бу тартиб-қоидаларнинг жиддий ўзгариши Исо алайҳиссалом даъвати билан бошланди, дейиш мумкин. Исо алайҳиссаломгача юборилган пайғамбарлар ҳар бири бир қавмга Аллоҳ ҳақиқатидан хабар берган бўлсалар, Рухуллоҳ барча инсониятга тегишли **Ҳақиқат** хабарини келтирди. У биринчи бўлиб, барча инсонлар ягона Тангри олдида тенг, ўзаро оға-ини, опа-сингил, биродар деб, Аллоҳ ҳукмини эълон қилди. Аммо бу Олий ҳақиқат осонликча қабул қилингани йўқ. Аввало, бундай улуғ хабарни берган пайғамбарни сиёсий ҳукмронликни қўлдан беришни истамаган юнон ҳукмдорлари ва яҳудий уламолари бирлашиб, чормихга ҳукм этдилар.

Кейинчалик ҳам, Исо даъвати илк черков оталари талқинида ўзгаришга учраб, адолатли жамият ердан осмонга кўчирилди, инсон руҳининг озодлиги эса черков ҳукмларига боғланиб қолди. Бутун Ўрта асрларда хос ва авом, зодагон ва фуқаро орасидаги реал фарқ сақланиб қолаберди. Европада черков ва феодаллар ўзаро зиддиятларидан қутула олмаган бўлсалар ҳам, авомга нисбатан имтиёзларини сақлаб қолдилар. “Ўрта асрлар” деган тушунча беҳуда эмас, бу давр инсоният учун Қадим дунёдан Янги тафаккур тарзига ўтиш босқичидир.

VII асрга келиб, Муҳаммад(С.А.В.)га нозил этилган Қуръони карим оятларида ниҳоят узил-кесил ҳақ ботилдан жудо этилди, инсонлар ягона Аллоҳнинг ер юзидаги халифалари экани очиқ-ойдин баён этилди. Халқ ҳокимияти, озод фуқаролар жамиятига таянувчи тузумнинг умумбашарий маънавий асослари, шундай қилиб, Тавҳид таълимотида мужассам бўлди.

5. Ибтидоий жамоадаврида илк маънавият унсурларининг шаклланиши.

*Инсон - маънавий камолот имконига эга бўлган (ягона) моддий (биологик) мавжудот. Қуръони карим оятларида таъкидланишича, ҳар бир инсон Аллоҳ томонидан "ер юзининг халифаси" қилиб яратилган, шундай экан, бутун моддий олам унинг тасарруфида ва у дунёдаги барча мавжудот тақдири учун масъулдир. Инсоннинг иродаси эркин ва шу сабабли ҳар бир хатти-ҳаракати учун Аллоҳ олдида жавоб беради. Инсон ўз маънавий камолот имконият-ларини юзага чиқара бошлаган сари том маънода **Шахсга айлана боради.***

Шундай қилиб, миллий маънавиятимиз такомилининг энг қадимги даврини 3 босқичга ажратиб ўрганиш маъқул кўринди. Уларнинг биринчиси **ибтидоий жамоа** (Ибн Халдун ибораси билан «бадавия жамоаси») даврида **инсон маънавиятининг илк шаклланиш жараёнини** ўз ичига олиб, уни **энг қадимги маънавият босқичи** дейиш ҳам мумкин. Қуръони каримнинг «Тин» сураси 4-оятида айтилади: «Лақаҳ халқна-л-инсана фи аҳсани тақвим. Сумма рададнаху асфала сафилин...». (сўзма-сўз таржимаси: «Дарҳақиқат, биз инсонни энг кўркем шаклу шамойилда яратдик. Сўнгра уни асфала софилинга қайтардик...». «Асфала софилин» сўзи «энг тубан ҳолат» деб таржима қилинади). Аллоҳ таоло инсонни яратар экан, унга ниҳоятда улуғ рисолат тақдир этди, аммо жаннатдан ерга тушган инсон камолот йўлини энг тубан ҳолатдан аста-секин юксак маънавий уфқларга интилиш билан бошлади.

Моддиюнчилар **инсоннинг** бошқа биологик мавжудотлардан фарқланишини минг йиллар давомида юз берган узок муддатли такомил жараёни сифатида тасаввур қиладилар. Натижада ўз-ўзидан инсонни ҳайвондан аниқ фарқловчи чегара масаласи муаммога айланади. Аслида

марксистлар даъво қилганидек, инсоннинг ҳайвондан фарқи меҳнат туфайли эмас (кўплаб уй ҳайвонларини Инсон меҳнат қилишга мажбур қилади), балки никоҳнинг тартибга солиниши билан бошланади, десак тўғри бўлади. Тарихчи олимлар башарият тарихининг бошланиши ҳақида ёзганда ибти-доий гала ва уруғ жамоани ўзаро фарқ қиладилар. Уларнинг тасаввурларига кўра, илк одамсимон мавжудотлар ибтидоий гала сифатида умр кечирганлар, кейинроқ уруғ жамоа шаклланган. Ушбу икки гуруҳнинг асосий фарқи шундаки, ибтидоий галада барча ҳайвон галалари каби эркак ва урғочи орасидаги муносабатлар муайян тар-тибга солинмаган, уруғ жамоада эса муайян никоҳ қоидаларига қатъий риоя қилинган. Маълумки, инсондан ўзга мавжудотларда ушбу қоидаларга риоя қилиш урф бўлган эмас. Биологик жиҳатдан бунинг қатъий зарурати ҳам йўқ. Демак, бу фарқланиш асосан маънавий аҳамиятга эга. Шундай экан, башарият тарихи, маънавият нуқтаи назаридан қараганда, ибтидоий галадан эмас, уруғ жамоанинг шаклланишидан бошланади.

Инсон маънавий камолотида энг узоқ давом этган босқич **тош асри** бўлиб, бу даврда инсон ва табиат орасидаги муносабат ниҳоятда яқин бўлган. «Авесто»нинг бизгача сақланиб етиб келган тўрт қисмидан бири «Вендидад» китобининг иккинчи бобида Жамшид (асли Йима вахишта - гўзал Йима) ҳақидаги асотир (миф) баён қилинади. Ушбу асотир мазмуни қуйидагича:

Бутун оламлар парвардигоридан Зардуштга пайғамбарлик рутбаси иноят бўлгач, у тангрига мурожаат қилиб сўрайди: «Эй, бутун дунёнинг яратувчиси, муқаддас зот Ахура Мазда (Олий билимлар эгаси)! Сен мендан илгари инсонлардан қай бири билан суҳбат қилгансан, кимга илк бор Ахура Мазданинг муқаддас динидан таълим бергансан!»

Олий билимлар эгаси бўлмиш ягона тангри унга шундай жавоб қилади:

«Эй, Ҳақ бандаси Зардушт! Сендан илгари мен илк бор инсонлардан Йима (Жамшид)га, чорва ва йилқи подалари эгаси ўшал гўзал инсонга хабар йўлладим. Мен унга: «Эй, Вивахванта ўғли гўзал Йима! Сен менинг динимни ўрганиб, уни Ҳимоя этишга тайёргарлик кўргин», дедим. Аммо, эй, Зардушт, ул гўзал Йима шундай жавоб қилди:»Мен бундай вазифа учун яратилмаган бўлсам, ўқимаган бўлсам, мен дин-эътиқодни чуқур ўзлаштириш ва Ҳимоя қилишга қодир эмасман». Шунда, эй, Зардушт, Мен - Ахура Мазда - унга буюрдим: «Агар сен, эй, Йима, менинг динимни ўзлаштириш ва Ҳимоя қилишга тайёр бўлмасанг, унда мен яратган дунёни обод қил, кенгайтир. Сен ушбу ер юзини Ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга ва бошқариб туришга масъул бўл!» Ва, эй, Зардушт, ул гўзал Йима менга жавоб қилди: «Мен сен яратган дунёни обод қиламан, уни кенгайтираман, уни Ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга, бошқариб боришга мен тайёрман.»⁵ Шундан сўнг 900 йил давомида Йима (Жамшид) ер юзини обод қилиб, турли ҳунарларни жорий қилди. Бой моддий маданият бунёд этилди. Аммо умрининг охирида Жамшид ютуқлардан ғурурланиб кетиб, кибрга берилди. Ўзини «яратувчи» эълон қилиб, бутун халқдан ўзига сажда қилиш, сиғинишни талаб қила бошлади. Шунгача, ривоят қилишларича, ўлим ҳам, касаллик ҳам, совуқ ҳам, очлик ҳам бўлмаган экан. Жамшид ўзини «худо» деб эълон қилгач, ер юзига ўлат тарқайди, очлик ва қаҳратон совуқ бошланади. Ва шундан кейин даҳшатли ёвуз куч - Ажи Даҳака юртга бостириб кириб, ўз ҳукмронлигини ўрнатган ва минг йил юртни зулмат қоплаган экан.

Қуръони карим Ҳақни ботилдан ажратиш учун нозил этилган китоб бўлиб, шу сабабдан Фурқон (фарқлаб берувчи) деб ҳам аталади. Унда ҳақиқатлар баъзан жуда қисқа, баъзан бир ишора билан эслаб ўтилган. «Авесто» китобида эса инсон ақлий такомилидаги асотир тафаккур босқичи ифодасини топган. Шу сабабли ундаги воқеалар баёни ҳам асотир (миф)

⁵ Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литератур. М.-«Наука»-1972, с. 50-51

шаклида бўлиб, тарихий воқелик ўзига хос талқин этилади. Қандай бўлганда ҳам Алишер Навоий қахрамони Аждаҳо (Ажи Даҳақа)ни енгиб ўтган биринчи манзил ёки «Авесто»га кўра Жамшид даври шартли равишда аجدодларимиз маънавий камолотининг биринчи босқичи - **тош асрига** ишора, деб қабул қилиш жоиздир. Бу давр қанча муддат давом этгани ҳақида ҳозир фанда турли баҳслар кетмокда, лекин бир неча минг йиллар давом этгани шубҳасиз. Бу даврда инсон турли тош қурооллар яшаш ва улардан фойдаланишни ўрганди, камон ва ўқ ёй, ибтидоий сопол идишлар кашф этилди, ибтидоий чорвадорлик ва деҳқончилик шаклланди, илк уй ҳайвонлари ва маданий ўсимликлар пайдо бўла бошлади. Бу даврда аجدодларимиз аста-секин **табиат ва инсон аро уйғунлик мавжудлигини хис эта бошлашди, яратувчилик меҳнати завқини туйишди.**

Ушбу маънавият унсурлари «Авесто» матнлари таркибида ўз аксини топган. «Авесто» матнлари Ғарбий Европа, Сибир ёки Африка, Жанубий Ҳиндистон минтақалари шароитини эмас, бевосита бизнинг минтақа иқлими, оби-ҳавоси, ер-сув шароитида табиат ва атроф-воқеликка нисбатан инсон онгида шаклланиши мумкин бўлган муносабатларни акс эттиради. «Авесто» матнлари мазмунидан биз ота-боболаримизнинг она заминга, халқимиз учун асосий тириклик манбаи бўлган оқар сувга, оловга ихлоси, эъзозини аниқ хис қиламиз. Яна амалий яратувчилик фаолияти, айниқса, ерга ишлов бериш ва чорва ҳайвонларини парваришlash, аجدодларимиз тарафидан ниҳоятда муқаддас бир юмуш, олий ибодат деб қабул қилинганининг ҳам гувоҳи бўламиз.

Дарвоқе, ибодат масаласи. Ушбу масалага келганда илк инсоният кўп адашди, тўғри йўлни идрок этиш жуда қийин бўлди, масалан, даставвал инсон табиатдаги айрим буюмлар ёки ҳодисалар қудратини аниқлай олмай, уларга сиғина бошлади, ҳозирги замон Европа фанида «фетишизм» деб ном олган янглиш эътиқод шакли пайдо бўлди. Жамшид фожиаси биринчи - тош даври маънавиятидаги ноқислик натижасидир, янги маънавий босқичга

ўтиш эҳтиёжидан туғилган инсон онгидаги бўҳрондир. Инсонни бу бўҳрондан қутқариш учун яна ваҳий лозим бўлган. Назаримизда, ибтидоий одам шуурини илк бор илоҳий нур ёритган.

Шундай қилиб, инсоният асосан тош қуролларидан фойдаланган илк ибтидоий жамоа даври аجدодларимиз маънавий такомилида жуда муҳим босқич бўлиб, Туркистон ўлкаси ҳудудида камон ва ўқ-ёй ихтиро қилинган 10-12 минг йил илгариги ўтмишдан бошлаб, бир неча минг йилларни ўз ичига олади. Унинг сўнгги 4-5 мингинчи йилларидан суғориш асосидаги деҳқончилик ва уй ҳайвонларини махсус парваришlashга асосланган чорвадорлик фаолиятининг дастлабки шаклланиш жараёнлари ривож олди ва шу билан боғлиқ равишда **бу даврдаги инсон руҳида унинг ҳаёти учун муҳим бўлган Она табиатга меҳр, ер, сув, оловни эъзозлаш, яратувчилик меҳнатини улуғлаш каби маънавий фазилатлар пайдо бўлди.** Бунинг излари биринчи навбатда минтақамизда илк бора яратилган мукаммал ёзма манба «Авесто» китобида ўз аксини топгандир.

ХУЛОСА

Бу даврлар қамраб олган муддатларига кўра ўзаро тенг эмас. Биринчи давр неча минг йилни қамраса, иккинчи давр 8-9 асрни ўз ичига олади, учинчи давр эса бизнинг ўлкамиз - Туркистон учун 5 аср чамаси давом этиб, охирги 200 йили кўпроқ фожияларга тўлиқ бўлди. Бу даврлар ўз навбатида яна қатор босқичларга бўлинади.

Миллий маънавиятимиз тарихий такомилени ўрганишда манбалар аҳволи

1. Исломгача маънавиятимиз такомилени ҳақидаги энг муҳим манбалар ўлкамизнинг бугунги миллий ҳудудларидан ташқарида топилган бўлиб, асл матнларнинг яхлит ва нисбатан мукаммаллари “Авесто” китоби ва туркий тошбитиклардир.

(Иккинчи гуруҳ билвосита маълумотлар бўлиб, қадим Шумер, Бобил ва Ашшур, қадимги Миср ва Юнон, Ҳинд ва Хитой манбаларида, Эрон шоҳаншоҳларидан қолган тошбитикларда акс этган.

Учинчи гуруҳ манбалар археологик ёдгорликлар бўлиб, улар бевосита юртимиз ҳудудидан ёки атроф-минтақадан топилган моддий ашёлар ва иншоотлар билан боғлиқ.

Тўртинчи гуруҳ манбалар сўнгги даврларгача оғзаки анъана ҳолида етиб келган халқ адабиёти, урф-одат ва маросимлар, ўйинлар, байрамлар, хурофий ирим-сиримлар бўлиб, улар юзасидан узил-кесил хулосалар чиқариш, айниқса, мураккабдир.

Исломгача маънавият ҳақидаги тасаввурларимиз, шу сабабларга кўра, барибир узил-кесил бўлиши қийин ва қанча қадим замонларга кириб борсак, шу қадар тарихий ҳақиқат ва афсоналар қоришиб, чатишиб кетади).

2. Ислом даври манбалари қадим даврга нисбатан беқиёс даражада бой ва ишончлироқдир. Ислом давридан бошлаб, айтиш мумкинки, масалага илмий ёндошув имкони жиддий тарзда ошади ва миллатнинг

маънавий камолот босқичлари минтақа маданияти доирасида аниқ тарихийлик касб этади.

3. Учинчи давр бизга энг яқин бўлгани сабабли уни ўрганиш масалалари тадқиқотчиларнинг анча кенг доирасини қамраб олган. Бу давр манбалари асосан ўзбек, тожик, рус ва қисман бошқа қардош халқлар тилларида сақланган. Аммо бу давр манбаларини ўрганишда ҳам муаммолар етарли.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 2011.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008.
3. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
4. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
5. Имомназаров М.С. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар.Т., 1998
6. Имомназаров М.С. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., 1996.
7. Караматов Ҳ. Хўрланган пайғамбарлар ғалабаси. Т., 1998.
8. Комил маънавият - мустақиллик таянчи. Т., 1997.
9. Комилов Н. Тасаввуф. 1-2 китоблар. Т., 1996-1998
10. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. Т., 1999.
11. «Маънавият ва маърифат»
марказлари фаолиятисамарадорлигини ошириш бўйича услубий кўрсатмалар. Самарқанд, 1997.
12. Маънавий камолот омиллари. Т., 1995.
13. Маънавият - масъуллик. 1-китоб (Маънавият нашрлари. Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази). Т., 1997.
14. Маънавият ва комиллик. 3-китоб. (Маънавият нашрлари. Республика "Маънавият ва маърифат" маркази). Т., 1997.
15. Маънавият иймондан бошланади. “Гулистон”, 1995, №1
16. Маънавият юлдузлари. Т., 1999.
17. Маънавиятнинг ойдин йўли. 2-китоб (Маънавият нашрлари. Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази). Т., 1997.